

Een handreiking voor opvoeders,
onderwijzers en (groot)ouders

Kinderen en racisme

HVMANISTISCH
VERBOND

“Het is allang geen wedstrijd meer. Het gaat er niet meer om wie er zielig is. Leg je trots en je ego neer. Zie je nu dan niet dat dit dieper zit. Je begrijpt me niet. Kijk door m’n ogen dan, ik laat je zien.”

-Bizzey ft. Akwasi

Colofon

Een uitgave van het Humanistisch Verbond
in samenwerking met Nederland Wordt Beter.

Auteurs: Mark Bos, Fleur Bosch

Met advies van: Caroline Suranksy (Universiteit voor
Humanistiek), Tessa Hope (Nederland Wordt Beter),
Jessica Bouva (Hogeschool Windesheim), Eva de Goeij
(Humanistisch Verbond)

Vormgeving & illustratie: Diede van Ommen

Amsterdam, 2020

Meer informatie via info@humanistischverbond.nl

HUMANISTISCH
VERBOND

nederland wordt beter.

Inhoud

Samenvatting: de handreiking in 1 minuut _____	5
1. Waarom een handreiking voor racisme? _____	6
2. Termen: waar hebben we het over? _____	10
3. Wat is het pedagogisch doel? _____	13
4. Wat kan je als opvoeder bij/met jezelf doen? _____	16
5. Wat kan je met kinderen doen? _____	18
6. Verder verdiepen... _____	23
Bronnen _____	25

Samenvatting: de handreiking in 1 minuut

Waarom een handreiking?

Racisme is een oud probleem dat bewust en onbewust nog steeds zeer aanwezig is. Ook bij kinderen. Een inclusieve samenleving is een samenleving waar racisme actief wordt bestreden, waar iedereen zich welkom voelt en zichzelf kan zijn. Racisme tegengaan kunnen we het beste zo vroeg mogelijk doen.

Wat willen we bereiken?

Een inclusieve samenleving waar iedereen zichzelf kan zijn. We willen kinderen daarom vormen tot antiracistische burgers. Dat betekent meer dan niet racistisch zijn. We willen ook dat mensen begrijpen hoe ze zich tot racisme in de samenleving verhouden. En hoe ze actief kunnen werken aan een inclusieve samenleving.

Racisme is een vorm van discriminatie op basis van 'ras'. In de praktijk betekent dat vooral discriminatie op basis van huidskleur en etnische achtergrond.

Wat kan je als opvoeder/onderwijzer doen?

1. Verdiep jezelf: lees boeken en kijk films over racisme, discriminatie en het koloniale verleden.
2. Stel jezelf vragen: op welke manier spelen racistische ideeën een rol in jouw eigen leven tot nu toe?
3. Vind verborgen vooroordelen: doe tests om je diepe vooroordelen te ontdekken.
4. Let op je woorden: woorden kunnen in- en uitsluiten. Onderzoek en maak keuzes.

Wat kan je met kinderen doen?

1. In gesprek: geef informatie, stel kritische vragen en adresseer racistische opmerkingen.
2. Consumeer media bewust: stel kritische vragen bij stereotypen, en gebruik inclusieve en diverse boeken/films/etc.
3. Gebruik materiaal en activiteiten: laat kinderen vooral ervaren en oefenen met een antiracistische en inclusieve houding
4. Zorg voor een inclusieve cultuur: vier feesten en maak rituelen die een inclusieve houding bevorderen.

1. Waarom een handreiking voor racisme?

Het ideaal: een inclusieve samenleving

Deze handreiking is bedoeld om racisme op een goede manier met kinderen bespreekbaar te maken. Maar veel belangrijker is nog wat we daarmee willen bereiken. Natuurlijk willen we een samenleving zonder racisme. Maar wat is dat dan voor samenleving? Waar willen we naar toe?

Volgens ons moet dat een *inclusieve samenleving* zijn. Dat is een samenleving waar je jezelf kunt zijn, en goed kunt samenleven met anderen die mogelijk van je verschillen, elk met zijn of haar eigen godsdienst, huidskleur, seksuele oriëntatie, politieke voorkeur etc. Een samenleving gebaseerd op fundamentele mensenrechten. Om daar te komen is nodig dat kinderen leren leven op basis van democratische grondwaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Dat ze leren dat je anders mag zijn, en dat we dat dus hebben te respecteren. Het leren tegengaan van racisme is daarvoor een hele belangrijke stap.

Een actueel probleem

Sinds de Black Lives Matter-demonstraties in de zomer van 2020, die ook in Nederland tot maatschappelijk debat leidden, is het gesprek over racisme meer dan ooit opengebroken. En dat is goed, want racisme zit diepgeworteld in de samenleving. Racisme is niet natuurlijk, maar aangeleerd. Ook in Nederland is het voor mensen van kleur structureel moeilijker op te klimmen en een plek te vinden in de samenleving.

Het aantal bij de politie geregistreerde **discriminatie**-incidenten steeg zelfs van 4674 in 2018 naar 5487 in 2019. Tel hier het volgende bij op, de meldingen van de van de anti-discriminatievoorzieningen (ADV), het meldpunt voor internetdiscriminatie (MiND) en het College van de Rechten van de Mens, en je komt op een totaal aantal van 10.087 (2018) en 11.102 (2019) bekende incidenten ([Discriminatiecijfers in 2019](#)). Van een dalende trend rondom discriminatie is dus zeker geen sprake. Daarbij komt dat naast deze geregistreerde incidenten er ook onbewuste en onbedoelde discriminatie in onze maatschappij plaatsvindt, en dat van deze incidenten heel vaak geen aangifte gedaan wordt.

Als het gaat om **racisme**, discriminatie op basis van iemands huidskleur en/of etnische achtergrond¹, dan liegen de cijfers er ook niet om. Mbo-studenten met een migratieachtergrond komen veel minder makkelijk aan een stageplek dan klasgenoten zonder die achtergrond ([Universiteit Maastricht, 2018](#)). Maar ook bij het zoeken naar een baan, het kopen van een huis en bij de belastingdienst blijkt iemands achtergrond structureel nadelig uit te pakken ([Volkskrant, 5 juni 2020](#)). Maar ook minder expliciet is racisme er nog iedere dag. 'Grappige' liedjes over Chinezen naar aanleiding van het coronavirus, 'preventief' gevolgd worden door beveiligers in winkels, de lijst is oneindig. En daarmee is racisme, voor heel veel mensen in onze samenleving, nog steeds een dagelijkse realiteit.

Mensen vinden het vaak moeilijk en ongemakkelijk om **over racisme in gesprek** te gaan en het eigen aandeel onder ogen te zien. Als je wit bent is het makkelijker om het te ontwijken of te zeggen dat het niet een probleem is dat jou aangaat. Maar over het algemeen wordt het gesprek nu vaker en meer openlijk gevoerd. Zo is er inmiddels in meer dan 30 gemeenten gedemonstreerd met Black Lives Matter, vorig jaar in 12 gemeenten tegelijkertijd tegen Zwarte Piet bij de intochten. Steeds meer gemeenten in Nederland hebben besloten de intocht aan te passen en te kiezen voor bijvoorbeeld de 'roetveegpiet'. Ook vonden er allerlei debatten plaats in het land, zelfs op nationale tv.

Ook onder **kinderen** leeft het onderwerp. 1 op de 10 leerlingen heeft ervaringen met discriminatie, waaronder racisme (SCP, 2014). In de gemeente Diemen organiseerden kinderen in juni 2020 een eigen protest tegen racisme, waarbij ook de burgemeester en rapper Akwasi aanwezig waren.

Op 23 juni 2020 werd in de Tweede Kamer [een motie aangenomen](#) om structureel aandacht te besteden aan racisme en discriminatie op school, dankzij een petitie van drie middelbare scholieren.

Lees [hier](#) een aantal ervaringen van leerlingen en docenten met discriminatie en racisme.

Een historisch probleem

Als het gaat over racisme, dan kunnen we niet om onze koloniale geschiedenis heen. Het was vroeger gangbaar om mensen van kleur als minderwaardig te bestempelen, en op basis daarvan te rechtvaardigen dat landen gekoloniseerd mogen worden en mensen te gebruiken alsof zij spullen zijn. Ook bekende

¹ Op de definitie van racisme komen we terug in het volgende hoofdstuk.

filosofen uit de tijd van de Verlichting die hebben bijgedragen aan de grondwaarden van onze samenleving - vrijheid, gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid - hadden openlijk racistische ideeën. Vrijheid betekende vooral vrijheid voor een bepaald soort mens: de witte mens (en lange tijd zelfs voor de witte man).

Dat Nederland, net als een aantal andere landen, een grote rol heeft gespeeld in de slavenhandel, weten we inmiddels. Zeshonderdduizend mannen, vrouwen en kinderen zijn van de zestiende tot de negentiende eeuw als handelswaar van Afrika naar de 'nieuwe wereld' verscheept (npofocus.nl). In 1863 werd de slavernij afgeschaft in Nederland. Maar tien jaar later ging dit pas officieel in, omdat de omslag anders te snel zou zijn voor de witte eigenaren. Deze zwarte bladzijde in ons verleden is lang uit de geschiedenisboeken gebleven, maar tegenwoordig komt er in het onderwijs en ook in musea meer aandacht voor de schaduwkant van de Gouden Eeuw.

De officiële afschaffing van de slavernij betekende niet dat er een einde kwam aan racisme en racistische ideeën. Het gedachtegoed van het nazisme was - en is nog steeds - volledig gestoeld op het idee dat er biologisch minderwaardige rassen bestaan. Zelfs vandaag de dag wordt er door sommige mensen gespeculeerd dat bepaalde bevolkingsgroepen biologisch gezien minder 'aanleg' hebben of minder 'geschikt' zijn voor posities van aanzien in de samenleving. Dat terwijl wetenschappelijk gezien de term 'ras' al lang tot een zinloze categorie is verklaard. Er is geen aantoonbare biologische basis voor het begrip, en verschillen in aanleg of kwaliteiten tussen mensen zijn niet te verklaren door hun biologie. Er bestaan zelfs meer genetische verschillen tussen mensen binnen etnische groepen dan tussen mensen van verschillende etnische groepen ([De kennis van nu, 2017](#)).

Een kwestie van fundamentele en humanistische waarden

We zijn in een nieuwe tijd aanbeland. Een tijd waarin de universele menselijke en humanistische waarden van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit nog steeds het fundament vormen van onze samenleving. Maar deze waarden moeten opnieuw vorm krijgen, zodat ze ook echt voor iedereen gelden. Zonder uitzondering. Er over praten is en blijft essentieel. Ook komen er nieuwe waarden bij, zoals inclusie. Inclusie gaat erover dat we met elkaar een samenleving creëren waar er ruimte is voor verschil, maar waar ook fundamentele en universele mensenrechten in stand worden gehouden.

We zullen moeten blijven praten over waarden die ons uitdagen. Doen we recht aan de verschillen tussen mensen? Krijgt iedereen daadwerkelijk dezelfde kansen?

Dat heeft voor ons niets te maken met linkse of rechtse politiek. Of je nu meer progressief of conservatief bent ingesteld, het is voor iedereen van belang dat deze waarden worden uitgedragen, en dat we diepgewortelde ongelijke behandeling op basis van huidskleur uitbannen.

Met deze handreiking willen we mensen met een pedagogische rol (opvoeders, onderwijzers en (groot)ouders) inspireren om racisme te stoppen door er met kinderen mee aan de slag te gaan. We laten ons daarbij inspireren door het humanisme: de levensovertuiging die zegt dat we allemaal ten eerste mens zijn, en daarna pas lid van bepaalde groepen. We geloven in een inclusieve samenleving, gebaseerd op universele mensenrechten, mét ruimte voor verschil.

De inhoud is zoveel mogelijk gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. We beseffen dat dit niet de enige juiste aanpak is. Wel geloven wij dat het goede stappen zijn richting een samenleving zonder racisme en discriminatie. Een samenleving waar plek is voor iedereen en waar iedereen dezelfde kansen krijgt.

"racisme kan echt levens verpesten"

"Ik heb wel vaak met racisme te maken gehad. Ik werd ook een tijdje gepest met mijn huidskleur. Ze zeiden dat ik een aap was. Daar heb ik nog steeds last van (...) Het is een mentaal litteken wat je gewoon niet kwijt kan raken (...). Mensen hebben niet door wat het met een mens kan doen. Wat de kracht van een woord is. Het kan echt levens verpesten.

Dat er demonstraties zijn, dat alles in gang wordt gezet, vind ik echt fantastisch. (...) Maar het is nog niet genoeg. (...) Wie wil er verandering? Steekt iedereen zijn hand omhoog. Maar wie wil er veranderen? Niemand steekt zijn hand omhoog. Een paar mensen willen wel veranderen, maar dat is niet genoeg."

David (13 jaar) NOS Jeugdjournaal, 12 juli 2020

2. Termen: waar hebben we het over?

In het gesprek over racisme en discriminatie, worden veel begrippen verschillend gebruikt en geïnterpreteerd. Dit kan het gesprek vertroebelen. Daarom hier een overzicht van een aantal kernbegrippen.

STEREOTYPE Een stereotype is een vaststaand beeld van iets of iemand dat niet overeenkomt met de werkelijkheid. Het heeft vaak wel een relatie met de werkelijkheid, maar die is heel dun. Het zegt dus nooit iets over een individu uit een bepaalde groep. Denk bijvoorbeeld aan 'Nederlanders zijn zuinig' of 'vrouwen zijn zorgzaam.' We hebben allemaal stereotypen in ons hoofd. Ze helpen om betekenis te geven aan de complexe werkelijkheid. Zolang we ons ervan bewust zijn dat het stereotypen zijn, dan hoeven ze niet schadelijk te zijn. Ze worden soms gebruikt om ons te verhouden met andere culturen, soms ook als bron van humor.

VOOROORDELEN Een vooroordeel is een stereotype waar we een waardeoordeel aan verbinden. Als we bepaalde eigenschappen of kenmerken van groepen mensen als positief of negatief gaan beoordelen. Hier gaat het mis. We gaan er dan vanuit dat alle mensen van een groep op een bepaalde manier denken of zich op een bepaalde manier gedragen. 'Afrikanen zijn sterk' of 'Hollanders zijn bot' zijn bekende vooroordelen. Een vooroordeel gaat tussen mensen in staan, en zorgt ervoor dat we niet meer naar elkaar luisteren of samen willen werken.

DISCRIMINATIE Jespreekt van discriminatie wanneer we op basis van vooroordelen gaan handelen. Het woord 'discriminatie' betekent 'onderscheid', en op zichzelf is onderscheid maken niet verkeerd. In die zin discrimineren we ook als we mannen en vrouwen scheiden in sportwedstrijden. Maar het woord 'discriminatie' betekent in de volksmond vooral het maken van negatief onderscheid op basis van kenmerken waar mensen zelf niet voor hebben gekozen. Die betekenis is zelfs de basis van Artikel 1 van de Nederlandse Grondwet:

'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' - Artikel 1 Grondwet

RACISME is een vorm van discriminatie op basis van ras. In de praktijk betekent dit vooral discriminatie op basis van huidskleur en etnische achtergrond. Volgens Amnesty International is racisme 'een groep om raciale redenen minderwaardig behandelen of daarover vernederende uitspraken doen.' Het gaat om ideeën, uitingen en gedragingen van mensen die als racistisch bestempeld kunnen worden. Racisme is niet alleen iets van bepaalde individuen maar ook van systemen. Hier komt de laatste tijd meer aandacht voor.

Racisme vindt overigens niet alleen plaats tussen zwart en wit. Het vindt ook plaats binnen en tussen allerlei groepen, en is dus een probleem van iedereen. Het is wel zo dat zwartwit-racisme op veel grotere schaal plaatsvindt en ook een veel grotere rol heeft gespeeld in het verleden.

We maken onderscheid tussen vier dimensies waarbinnen racisme zich afspeelt (bron: [Slow factory foundation](#)). In discussies spelen deze vaak door elkaar, wat kan zorgen voor misverstand en conflict.

1. Institutioneel racisme gaat over **beleid en praktijken** die racistische standaarden in stand houden en versterken in organisaties en op werkplekken. Zo is etnisch profileren bij de politie een onderwerp waar veel discussie over is.

2. Structureel racisme betekent dat verschillende **maatschappelijke instellingen gezamenlijk** racisme in de praktijk brengen. Zo kan een hele samenleving als racistisch bestempeld worden, als politiek, onderwijs en handel samenwerken en bepaalde groepen systematisch achterstellen. De slavenhandel was hiervan een bekend voorbeeld, maar ook de manier waarop sommige landen momenteel structureel mensen met een ander of geen geloof weren uit de maatschappij heet structureel racisme, zoals mensen met een islamitische achtergrond in sommige Europese landen of mensen met juist een niet-gelovige achtergrond in sommige Aziatische en Afrikaanse landen.

3. Interpersoonlijk racisme staat voor **racistische daden van één persoon richting een ander**. Hier vallen ook micro-agressies onder: minachtend en beledigend gedrag omwille van iemands identiteit. Vaak gebeurt dit vanuit de dominante cultuur naar een minderheidscultuur. Een bekend voorbeeld is de vraag 'Maar waar kom je écht vandaan?' Deze vraag veronderstelt dat je er niet echt bijhoort maar anders bent. Dit soort micro-agressies zijn in de ogen van de 'dader' vaak onschuldig, maar kunnen voor 'het slachtoffer' zeer pijnlijk zijn, vooral als ze keer op keer worden geuit. (Dat wordt ook wel 'wit privilege' genoemd: het relatieve voordeel dat witte mensen hebben qua startpositie in de maatschappij. De voorrechten die mensen van kleur niet hebben.)

4. Geïnternaliseerd racisme staat voor de verschillende boodschappen die mensen dagelijks horen waardoor ze over **zichzelf een negatief beeld vormen of zelfhaat ontwikkelen**. Een voorbeeld is het wereldwijde schoonheidsideaal. Een lichtere huid zou mooier zijn dan een donkere, waardoor mensen met een donkere huidskleur niet op de voorgrond durven treden of er alles aan doen om er lichter uit te zien.

RAS is zoals gezegd een term zonder wetenschappelijke basis. Waar in het verleden onderzoek werd gedaan naar biologische verschillen tussen bevolkingsgroepen en etniciteiten, weten we nu dat verschillen tussen mensen nooit afdoende biologisch te verklaren zijn. Met andere woorden, genetische verschillen bepalen vooral verschillen tussen individuen, niet tussen groepen. Het begrip 'ras' heeft daarom bij mensen geen zin, zoals het wel bij dieren grote verschillen kan verklaren. Desondanks heeft het begrip 'ras' nog steeds een grote betekenis in de volksmond, het staat grofweg voor iemands huidskleur en etnische achtergrond. Ook in Artikel 1 van de Grondwet wordt het woord 'ras' gebruikt als één van de categorieën van discriminatie.

INTERSECTIONALITEIT beschrijft het begrip dat discriminatie en racisme niet te herleiden zijn tot één identiteit, aangezien elk individu uit meerdere identiteiten bestaat, zoals ras, klasse, gender en seksualiteit. Dit wordt 'intersectionaliteit' genoemd. Deze verschillende identiteiten beïnvloeden elkaar, wat betekent dat er dus verschillende manieren zijn waarmee je met discriminatie of machtsposities te maken krijgt. Zo kan een zwarte vrouw een hevigere vorm van discriminatie ervaren dan een zwarte man.

WIT PRIVILEGE kun je zien als systemische voordelen die witte mensen hebben ten opzichte van de mensen met een andere huidskleur. Wit privilege wil niet zeggen dat witte mensen nooit problemen in hun leven ervaren. Waar wit privilege over gaat, is het feit dat de moeilijkheden die een wit persoon in zijn of haar leven tegenkomt, niets te maken hebben met de huidskleur, maar met sociale omstandigheden. Dit, in tegenstelling tot donkere mensen, wiens pogingen tot het vinden van stages, banen etc. wél te maken kunnen hebben met hun huidskleur. Bekijk [hier](#) eens 50 voorbeelden van wit privilege om er een duidelijker beeld bij te vormen (Vice).

'Er is maar één ras, het menselijk ras.'
- Cynthia McLeod, schrijfster.

3. Wat is het pedagogisch doel?

Racisme, en het tegengaan ervan, begint al op jonge leeftijd. Gelukkig willen steeds meer opvoeders (onze verzamelaar voor opvoeders, onderwijzers en (groot)ouders) aandacht besteden aan racisme. Meer dan ooit tevoren lijkt er een collectief bewustzijn en motivatie om dit diepgewortelde probleem aan te pakken.

De vraag is echter, wat wil je bereiken bij kinderen? Wil je dat ze zich bewust worden van het probleem? Wil je dat ze geen onderscheid maken in kleur? Of dat ze zich actief gaan inzetten tegen racisme? Het is goed om daar over na te denken en daar een bewuste keuze in te maken.

***“In deze samenleving is het niet voldoende om passief niet racistisch te zijn. Je moet actief anti-racistisch zijn”
- Angela Davis, filosofe.***

Kleurenblind bestaat niet

Eén ding is zeker: we moeten als opvoeders nooit en te nimmer doen alsof kleur niet bestaat. ‘Hier zien we geen kleur’ wordt wel eens gezegd. Deze houding is wel begrijpelijk, want we willen dat iedereen gelijkwaardig behandeld wordt, ongeacht huidskleur. Maar kleur is nou eenmaal een realiteit die een rol speelt in het leven van kinderen. Kleur zien is op zich het probleem niet. ‘Die meneer is bruin’ is een feitelijke constatering. Het wordt een pedagogisch probleem als er aan die bruine kleur een waardeoordeel wordt gehangen.

Onderzoeken hebben keer op keer uitgewezen dat kinderen, zelfs op zeer jonge leeftijd, onderscheid maken tussen kleur en daar zelfs oordelen aan verbinden.

Een voorbeeld hiervan komt uit de documentaire van Sunny Bergman [“Wit is ook een kleur”](#). Bergman geeft aan 30 kinderen een witte pop en een pop van kleur. Ruim driekwart van de kinderen vindt de witte pop het slimst, en verwacht dat de zwarte pop het meeste straf krijgt of stout is.

Het is dus onverstandig om te ontkennen dat kleur geen rol zou spelen bij kinderen. Kinderen van kleur die wel ervaringen hebben met vooroordelen en discriminatie voelen zich dan niet gehoord en gesteund, met alle psychologische gevolgen van dien.

Bewustwording is niet genoeg

Het is niet mogelijk om te leven zonder vooroordelen. Het is wel mogelijk om te leven zonder racistisch te zijn en te discrimineren. Bewustwording van het probleem en van je eigen vooroordelen is belangrijk, maar het is niet genoeg. [Onderzoekers van het Tropeninstituut](#) hebben ontdekt dat allerlei bewustwordingslesprogramma's nauwelijks invloed hebben. Het werkt heel eventjes, maar daarna gaan jongeren weer verder op oude voet. Wat volgens het Tropeninstituut wel werkt is jongeren van verschillende achtergronden met elkaar in contact brengen. Daarover later meer.

Antiracisme

Racisme bestrijden is geen leuk onderwerpje voor erbij. Het gaat in de kern over hoe we als mensen met elkaar om willen gaan, en daarmee raakt het ook de kern van het onderwijs en de opvoeding. Op school heet dat o.a. burgerschap en sociaal-emotionele vorming. Wij denken dat je als opvoeder daarom niet bescheiden moet zijn in je doelen. Leg de lat hoog. We moeten kinderen willen opvoeden tot antiracistische burgers.

Bijna iedereen is tegen racisme en discriminatie. Maar waar ben je dan vóór? Wat wil je wél als antiracist? Wat ons betreft is **inclusie** een goede term om het ideaal te omschrijven. Inclusie gaat namelijk verder dan tolerantie, het gaat verder dan met elkaar in dialoog gaan en het accepteren van verschillen. Inclusie gaat erover dat we met elkaar een samenleving creëren waar er ruimte is voor verschil, maar waar ook fundamentele en universele mensenrechten in stand worden gehouden. In een inclusieve samenleving is geen ruimte voor intolerantie. Dit moeten we actief aankampen. In de woorden van politica Fatima Elatik: 'Inclusie heeft pas betekenis als ernaar gehandeld wordt.'

Leerdoelen

Natuurlijk is dit een groot doel, waarvan het maar de vraag is of je het helemaal gaat bereiken met kinderen. Maar ernaar streven is het minste wat we kunnen doen. Daarvoor zijn een aantal zaken nodig om met kinderen aan te werken. Het overzicht is niet volledig, maar volgens ons wel een noodzakelijke start.

- ***Kennis***

Kinderen moeten weten dat racisme bestaat, wat het verschil is tussen stereotypen, vooroordelen en discriminatie. Ook moeten ze weten hoe verschillend de ervaring kan zijn van racisme. Dat het niet alleen een kwestie is van wit en zwart, maar dat het ook tussen allerlei groepen gebeurt. Dat het

niet altijd met opzet gebeurt, maar ook onbewust. Dat het structureel kan gebeuren en op grote schaal, omdat het onderdeel is geworden van systemen. Kennis van de koloniale geschiedenis kan daar bij helpen. Ook kennis van mensen- en kinderrechten is essentieel, weten dat iedereen recht heeft op gelijke behandeling, ongeacht kleur, godsdienst etc. We zijn allemaal *ten eerste mens*, daarna pas lid van een bepaalde groep.

- **Vaardigheden**

Volgens Leidse onderzoeker Judi Mesman is het vooral belangrijk dat kinderen van verschillende achtergronden leren *samenwerken*. Juist door samen iets te doen leren kinderen dat kleur of achtergrond geen invloed heeft op gedrag. Antiracisme moet je oefenen.

Ook zijn *gespreksvaardigheden* essentieel: leren luisteren, vragen stellen, interesse en begrip tonen. Vooral door met elkaar het gesprek aan te gaan over onderwerpen die racisme betreffen, met name uit de actualiteit. Denk aan Zwarte Piet of Black Lives Matter.

- **Houding**

Wellicht de belangrijkste houding om te ontwikkelen is *empathie*: het vermogen je in te leven in de situatie van een ander persoon. Daardoor leren kinderen hoe een bepaalde uitspraak voor de een niets betekent en voor een ander heel pijnlijk kan zijn. Hier hoort ook een houding bij van openheid, dat je een ander wilt ontmoeten en leren kennen.

Ook moeten we werken aan een *onderzoekende houding*, iets waar veel opvoeders al mee bezig zijn. Hier gaat het vooral om zelfonderzoek: bewustwording van eigen vooroordelen. Denk je zelf anders en negatiever over bepaalde groepen mensen? Waar komt dat vandaan? Wat kan je anders doen? Maar het gaat ook om onderzoek naar uitspraken van anderen: klopt het wel wat je zegt? En waar baseer je dat op? Leer kinderen alert te zijn op beleid en praktijken die racisme in de hand werken of in stand houden.

In een samenleving waar kinderen en volwassenen elkaar bevragen op hun vooroordelen en racistische overtuigingen krijgt antiracisme vorm en inhoud.

"maar waar kom je écht vandaan?"

"Als iemand mij iets vraagt en ik voel dat dat echt uit interesse komt en we hebben het ergens over dan vind ik dat alleen maar heel interessant. Maar het is ook heel vaak dat iemand zegt 'ja waar kom je vandaan? Waar kom je écht vandaan?' En dan antwoord ik drie keer Amsterdam terwijl ik bij de eerste vraag al weet wat ze bedoelen. En dan houdt het gesprek ook op. Dan zeg ik 'ik ben half indo' en dan niks, en dan denken zij iets over mij te weten."

Noa (24 jaar) [Mini-Docu](#) 2020

4. Wat kan je als opvoeder bij/ met jezelf doen?

Kinderen leren op verschillende manieren. Het voorbeeldgedrag van volwassenen is in ieder geval heel belangrijk. Het 'verborgen curriculum' heet dat op school. Kinderen antiracistisch opvoeden kan daarom niet zónder bij jezelf als opvoeder/onderwijzer te rade te gaan en je eigen beelden en overtuigingen te onderzoeken. Juist omdat deze beelden vaak onbewust zijn en zo ons dagelijks handelen beïnvloeden, moeten we de beelden bij onszelf naar boven halen en kritisch bevragen. Dit verkleint de kans dat onze eigen vooroordelen aan kinderen worden overgedragen. Wat kun je doen?

1. VERDIEP JEZELF

Verbreed je kennis over racisme, en lees/kijk eens vanuit een ander perspectief. Er is ontzettend veel geschreven over het onderwerp. Een goede startplek is de website van de Anne Frank Stichting. Zij hebben een [gratis cursus voor docenten](#), die ook voor andere opvoeders zeer interessant is. Je leert omgaan met moeilijke vragen van kinderen. In hoofdstuk 6 vind je meer boeken en websites die helpen je blik te verbreden, en ook [deze](#) website van Vogue geeft een uitgebreid overzicht van boeken en films.

2. STEL JEZELF VRAGEN

Dit kan al heel verhelderend zijn. Ga zitten, alleen of samen met iemand, en onderzoek de volgende vragen:

- * Wanneer was je zelf bewust van de rol van ras en racisme in je leven?
- * Wat herinner je uit je eigen jeugd over de manier waarop betekenis werd gegeven aan verschillen tussen mensen?
- * Welke ervaringen had je zelf als kind met kinderen die anders waren dan jij?
- * Welke beelden heb je meegekregen uit je opvoeding en onderwijs over verschillen tussen mensen of over specifieke groepen?
- * Welke mensen hebben je anders laten kijken over verschil of zelfs geholpen vooroordelen aan te passen?
- * Heb je het idee dat je vanwege je kleur bepaalde privileges of juist achterstanden hebt? Wat zouden anderen daar over denken?
- * Hoeveel mensen van kleur ken je? Hoeveel mensen van kleur spreek je vaak? Met hoeveel mensen van kleur zat je op school of ken je van je werk?

Tips
voor
jou

3. VIND VERBORGEN VOOROORDELEN

Het lastigste is de diepere vooroordelen en stereotypen te onderzoeken. De vooroordelen in je onderbewuste. Vaak kom je daar pas achter door er op gewezen te worden door iemand anders, of in een ongemakkelijke situatie. Er zijn ook tests in omloop die je kunnen helpen wat meer bij jezelf naar boven te halen.

[Deze](#) test van Onderhuids.nl is een goede start.

Ook [dit](#) artikel van NPO Focus helpt je je bewust te worden van onbewuste vooroordelen:

De Harvard universiteit heeft ook een aantal zogenaamd 'impliciete associatie' tests ontwikkeld, die meten of je positiever of negatiever denkt over bepaalde groepen. Ze hebben tests over ras, huidskleur, seksualiteit en zelfs over leeftijd en gewicht. Je kan ze [hier](#) doen (in het Nederlands).

4. VERBREED JE WERELD

Iets wat goed werkt voor kinderen, werkt ook voor jou als opvoeder: kom meer in contact met mensen die anders zijn. Mensen ontmoeten met een andere huidskleur, culturele achtergrond, religie of welke andere categorie dan ook, helpt om impliciete aannames te ontdekken en mogelijk te veranderen. Dit geldt ook voor de media die je 'consumeert'. Lees eens wat vaker bewust een boek geschreven door iemand die in een aantal aspecten heel anders is dan jij, of kijk eens een film die niet alleen voor het grootste deel uit witte Amerikaanse acteurs bestaat. In hoofdstuk 7 vindt je een paar boekentips.

5. LET OP JE WOORDEN

Racisme en uitsluiting zitten vaak in hele kleine dingen. Vooral taal kan sterk exclusief of juist inclusief zijn. Neem het woord 'Nederlander'. Daarmee bedoelen mensen vaak witte of 'autochtone' Nederlanders. Je hoort er als gekleurde Nederlander dus niet bij. Er zijn genoeg alternatieven die meer verbindend zijn, vooral door meer specifiek te zijn in je woordkeuze, zoals Nederlanders van kleur, Nederlanders met een migratieachtergrond, biculturele Nederlanders etc.

Bekijk eens [deze](#) lijst van het Nationaal Museum van Wereldculturen waarin woorden staan die gevoelig liggen. Ze helpen bij het maken van weloverwogen woordkeuzes.

5. Wat kan je met kinderen doen?

Racisme bespreken ligt gevoelig. Veel docenten geven ook aan dat ze het moeilijk vinden, omdat ze hun eigen ongemak projecteren op de leerlingen, en niemand willen kwetsen of iets verkeerd willen zeggen, zo blijkt uit [recent onderzoek](#). Daarom hebben we opvoeders nodig. Dit kun je doen.

1. IN GESPREK

Om kinderen antiracistisch op te voeden, is de eerste stap erover met ze in gesprek te gaan.

* Een van de doelen van praten over racisme is **informer**. Dit leidt tot meer begrip bij kinderen. Geef context. Leg uit hoe racisme werkt in de praktijk. Vertel over de koloniale geschiedenis, geef uitleg over mensenrechten. Laat kinderen vooral ook komen met hun eigen vragen over het onderwerp. Benadruk dat er geen domme vragen zijn, en dat vragen ons helpen om de wereld beter te begrijpen, waardoor we ook beter met elkaar kunnen omgaan.

* Een ander doel van in gesprek gaan is kinderen **aan het denken zetten** over zaken die we als vanzelfsprekend beschouwen rond huidskleur. Hier kun je niet vroeg genoeg mee beginnen, menen opvoedkundigen. Eén van hen is Jillian Emanuels. Ze geeft een concreet voorbeeld van hoe je kinderen al op jonge leeftijd kunt leren dat er diversiteit bestaat. Leer ze dat je een 'huidskleurig' krijtje beter 'roze' of 'beige' kunt noemen. Haal voorbeelden aan van de huidskleur van vriendjes en familie of bekende mensen die een andere huidskleur hebben (Het Parool) en praat met elkaar over de verschillen van huidskleur binnen je eigen gezin/klas.

* Praat daarnaast met kinderen over de rol van **taalgebruik** in onze maatschappij. [Judi Mesman](#), hoogleraar Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling aan de Universiteit Leiden, pleit voor het attenderen van kinderen op het gebruik van taal in de strijd tegen racisme. Met de zin 'het was gewoon een Nederlander' wordt een witte Nederlander bedoeld. Dit impliceert dat Nederlanders van kleur niet 'gewoon' zijn. Door te wijzen op deze subtiele vormen van taalgebruik leer je kinderen wat je ook als ouder/verzorger/docent acceptabel vindt.

Tips
voor
kids

* Ook helpen gesprekken om **ervaringen uit te wisselen** en zo begrip voor elkaar te kweken. Laat kinderen vooral zien dat racistische ideeën anderen pijn kunnen doen. Praat vooral met kinderen over hun eigen ervaringen met vooroordelen, discriminatie en racisme, over wat ze zelf hebben meegemaakt of misschien wel hebben gezien. De Canadese/ Amerikaanse lesmethode '[1001 nights](#)', die gebruik maakt van tekenfilms om kinderen te helpen praten over ervaringen van uitsluiting, bleek effectief te zijn in het bijstellen van vooroordelen die kinderen hadden over elkaar, zowel bij kinderen op Nederlandse basisscholen als bij kinderen in vluchtelingenkampen in Jemen. Dit kwam naar voren uit onderzoek in opdracht van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Je hoeft ook niet overal een antwoord op te weten, en fouten maken mag. Herhaal deze gesprekken met het kind, en vergeet vooral niet dat het kind en jij niet in één keer antiracistisch door het leven hoeven te gaan. Leer samen met je kind hoe je antiracistisch kan zijn en wat een mooie wereld dit kan opleveren.

Omgaan met racistische uitspraken

Soms lopen de emoties hoog op in een gesprek over dit onderwerp. Kinderen komen in aanraking met racistische uitingen, maar doen ze soms ook zelf. Zeker op school. Hoe kan je daar mee omgaan?

Platform Nieuw Wij ontwikkelde een gespreksmethode genaamd [Effectief Nuanceren](#). De kern is dat je uitspraken niet direct afstraft of verbiedt, maar ze juist serieus neemt en onderzoekt. Was het gewoon een grapje of zit er meer achter? Vervolgens vraag je, als de uitspraak serieus blijkt te zijn, toestemming om daar iets naast of zelfs tegenover te zetten. Een verhaal uit je eigen ervaring bijvoorbeeld, of feitelijke informatie die het kind nog niet heeft. Eindig ook met een afspraak, in ieder geval dat dergelijke uitspraken niet meer gedaan worden. Op die manier heb je enige invloed op de racistische beelden die het kind mogelijk elders meekrijgt. Dit soort gesprekken zijn uiteraard ingewikkeld en vragen oefening. Maar ga het vooral aan, ontwijk het niet. Dergelijke uitspraken negeren betekent toestemmen.

2. KIES BEWUST MEDIA (OF PRAAT EROVER)

Daarnaast is het ook belangrijk om over de rol van de media een gesprek met het kind aan te gaan en bewust te kiezen welke media je ze 'voorschotelt' of laat gebruiken. Als ouder kan je dit doen door bijvoorbeeld kinderen te attenderen op programma's, series of films die juist niet of wel een diversiteit aan personages hebben. Deze en andere media vormen het beeld dat mensen hebben bij bepaalde groeperingen, witte mensen of mensen van kleur. Onbewust kan dit beeld dus raciale vooroordelen

hebben, die de media continu versterken. Volgens Ibram X. Kendi, directeur van het Antiracist Research and Policy Center van de American University in Washington DC, is racisme dus ook niet altijd doelbewust.

Doelbewust of niet, kinderen krijgen wel van jongs af aan stereotypen voorgeschoteld. Onderzoek van Willem Wagenaar voor de Anne Frank Stichting onder 12-16-jarigen laat zien dat internet hier een grote rol in speelt. De deelnemers werden gevraagd groepen (joden, moslims etc.) positief of negatief te beoordelen. Vervolgens werd hen gevraagd waar hun ideeën vandaan kwamen over de door hen meest negatief beoordeelde groep. 39,4% (het hoogste percentage) antwoordde met 'internet'.

Door kinderen te attenderen op stereotypen in de media en ze een divers media-aanbod aan te bieden, maak je kinderen bewust van de kracht van beeldvorming. Laat ze vooral wennen aan het consumeren van een divers media-aanbod.

Concreet kan je dit doen door je thuis-of schoolbibliotheek inclusiever te maken. Zoek naar films, series en boeken waarin de held geen witte huidskleur heeft. De boekwinkel [Educulture](#) van Joan Windzak verkoopt alleen inclusieve en diverse kinderboeken.

Ook kan je het gesprek aangaan over de raciale stereotypen die er in programma's zitten. De grappige Aziaat, de slechterik met de tulband, de mooie witte held etc. Laat merken dat je dit vreemd vindt, en stel hier vragen over. In [dit](#) (Engelstalige) artikel nog meer tips over het samen kijken naar programma's.

3. GEBRUIK MATERIAAL EN ACTIVITEITEN

Er is veel materiaal te vinden. Hieronder onze keuze. Uiteraard is er elders nog veel meer te vinden.

12-16 jaar

- [Op het Eerste Gezicht](#) (Anne Frank Stichting) is een activiteit om leerlingen op school op een leuke manier kennis te laten maken met vooroordelen. Een beeld vormen van mensen die je tegenkomt, gaat namelijk vanzelf, maar deze beelden kloppen niet altijd. Deze vooroordelen zijn met dit spel in de klas te bespreken. Leerlingen kunnen zo leren dat je wel invloed hebt op wat je met die vooroordelen doet. Ook geschikt voor het MBO.
- [Fair Play](#) (Anne Frank Stichting) is een online game en confronteert leerlingen met moslim- en homodiscriminatie en antisemitisme. De game leert leerlingen zien hoe hun gedrag situaties beïnvloed. Jongeren reageren op gebeurtenissen waar sprake is van discriminatie. Ze nemen bewust of onbewust de rol in van dader, toeschouwer en helper. Aan het eind worden de leerlingen geconfronteerd met hun keuzes en wordt hen verteld wat ze

anders hadden kunnen doen. Na de game gaat de discussie verder via een kaartspel. Beschikbaar in verschillende talen.

- [Free2Choose](#) (Anne Frank Stichting) heeft als doel te discussiëren over bepaalde keuzes naar aanleiding van filmpjes over botsende grondrechten. Mag een politieagent tijdens zijn werk bijvoorbeeld een tulband dragen? Mag een ambtenaar weigeren homo's met elkaar te laten trouwen? Samen met de leerlingen bekijk je filmpjes van Free2Choose. Na elk filmpje wordt een vraag gesteld waar leerlingen alleen met ja of nee op kunnen antwoorden. Hier ga je over in discussie. Dit is geen debat waar leerlingen moeten of kunnen winnen, maar bedoelt als uitwisseling van standpunten en argumenten. Zo leer je je leerlingen dat er geen standaardantwoorden zijn en dat geen enkel grond- of mensenrecht onbegrensd is.
- [Met andere ogen](#) (Uit de klas) is een interactieve virtual reality-beleving die mensen met elkaar in gesprek brengt over diversiteit, inclusie en "erbij horen". Door middel van VR stappen deelnemers even in de leefwereld van iemand die geconfronteerd wordt met één of meerdere vormen van sociale uitsluiting. Ze luisteren naar persoonlijke gedachten en worden geconfronteerd met dagelijkse dilemma's. Een van de doelen is het bewust maken van leerlingen van hun rol en verantwoordelijkheid in situaties van sociale uitsluiting en/of ongewenst gedrag. Na deze beleving is er ruimte voor een open en kritisch groepsgeprek.
- [Stories that Move](#) (Uit de klas) is een online toolbox voor docenten en studenten om met discriminatie, racisme en antisemitisme aan de slag te gaan. Het is een soort digitale gereedschapskist: docenten kunnen kiezen uit tal van creatieve mogelijkheden om één of meerdere lessen te besteden aan verschillende vormen van discriminatie en racisme. Op basis van zeventwintig persoonlijke verhalen van leeftijdsgenoten leren jongeren na te denken over diversiteit en discriminatie en over hun eigen positie en keuzes.

7-11 jaar

- [Praatkaarten over vooroordelen en discriminatie](#). Met deze praatkaarten kun je in de klas een dialoog laten ontstaan over vooroordelen en discriminatie. Leerlingen werken individueel, in groepjes en klassikaal en rangschikken de beledigende en/of discriminerende situaties die op de kaarten te zien zijn. Dit leidt uiteindelijk tot een gesprek over lastige onderwerpen. Je kunt de les uitvoeren als er een veilige sfeer in de klas aanwezig is.
- Houd een **klassengesprek** na het zien van onderstaande filmpjes:
 - o [Jeugdjournaal](#): Kinderen delen hun ervaringen met racisme (12 juli 2020).
 - o [Het Klokhuis](#): Uitzending over de oorsprong van de veelkleurigheid in Nederland. (12 juli 2020).

- o [Schooltv](#) uitzendingen over racisme en discriminatie.
- o [Pizza Verdi](#): Spannend filmpje van een zwarte man in een luxe appartement. Hij merkt dat hij niet alleen is en pakt een groot mes. Wat gaat hij doen? Zet het filmpje stil als hij het mes pakt en laat kinderen raden.
- [Les over gelijkwaardigheid](#). Kinderen schrijven een rap. (Samsam).
- [Mag je mensen sorteren?](#) Een filosofieles over racisme en discriminatie. (Filosovaardig).

4-7 jaar

- Lees samen in de klas '[Jouw kleur mijn kleur](#)', van Mylo Freeman of een van de andere inclusieve kinderboeken. Kijk bijvoorbeeld op de [site](#) van Educulture (zelfs met babyboekjes).
- [Kleine activiteiten voor kleine kinderen](#) om in de klas of thuis te doen, zoals het onderzoeken van haar, en het bekijken van de verschillen per culturen hoe haar gedragen wordt. (Engels)
- Laat kinderen spelen met [poppen van verschillende huidskleur](#).

Een aantal musea in Nederland besteden regelmatig aandacht aan het bestrijden van racisme, en bieden mooie programma's voor kinderen. Bijvoorbeeld:

[Wereldmuseum, Rotterdam](#)

[Tropenmuseum, Amsterdam](#)

[Joods Historisch Museum, Amsterdam](#)

[Anne Frank Huis, Amsterdam](#)

[Afrika Museum, Berg en Dal \(Nijmegen\)](#)

[Verzetsmuseum, Amsterdam](#)

[Museum Volkenkunde, Leiden](#)

4. ZORG VOOR EEN INCLUSIEVE CULTUUR

- * Vier een inclusief Sinterklaasfeest, dus zonder de karikaturale Zwarte Piet, maar bijvoorbeeld met een roetveegpiet of hele andere vorm. Kijk voor allerlei tips en ideeën op www.feestvoorallekinderen.nl
- * Haal diversiteit in huis. Nodig mensen van kleur uit voor een gastles. Of laat ze iets vertellen in de klas, bij voorkeur níet over racisme, maar juist over gewone onderwerpen, zoals hun beroep of hobby.
- * Als je de keuze hebt, let dan op je aannamebeleid. Bij gelijke geschiktheid de voorkeur geven aan iemand van kleur is een legitieme manier om racisme tegen te gaan en diversiteit te normaliseren.
- * Maak antiracisme onderdeel van je pedagogische cultuur en kernwaarden. Bekrachtig dit met rituelen zoals een weekopening waarin gelijkwaardigheid wordt benadrukt, en aankleding in de gangen en klassen, zoals antiracistische posters. Er is ook een [handreiking over het maken van rituelen op school](#) van het Humanistisch Verbond en Arkade.

6. Verder verdiepen...

Deze handreiking staat op de schouders van reuzen. Ben je geprikkeld om meer werk te maken van antiracisme? Hieronder vind je een aantal bekende en minder bekende inspiratiebronnen.

Kijken

[Vooroordelen en stereotypen, hoe ga jij daar mee om?](#) (3 minuten) Van de Anne Frank Stichting. Legt mooi visueel uit wat vooroordelen en stereotypen zijn en hoe je er mee om kan gaan.

[Wit is ook een kleur](#) (2016, 50 minuten), van Sunny Bergman, waarin ze onderzoekt waarom racisme zo'n gevoelig onderwerp is voor witte mensen.

[Zwart als roet](#) (2014, 55 minuten), ook van Sunny Bergman, waarin ze onderzoekt hoe het zit met onze (onbewuste) vooroordelen over huidskleur.

[Ik alleen in de klas](#) (2017, 74 minuten), van Karin Junger, waarin 12 jongeren op een landgoed in Frankrijk hun ervaringen van uitsluiting delen.

2DOC maakte een lijstje met [12 documentaires](#) (die allemaal te bekijken zijn). Onder andere ook over een school in Overvecht, etnisch profileren bij de politie en extremisme.

Lezen

Alledaags racisme, Philomena Essed (1984).

Da's gek. Een antropologische kijk op 'normaal', Danielle Braun. (2018).

De Slavernij in Oost en West: Het Amsterdam onderzoek. Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (Redactie) (2020).

Freedom is a Constant Struggle, Angela Davis (2015).

Hallo Witte Mensen, Anousha Nzumi (2017).

Hoe duur was de suiker?, Cynthia McLeod (1987).

Mijn ontelbare identiteiten, Sinan Çankaya (2020).

Retourtje inzicht. Creatief met diversiteit voor sociale professionals, Toinette Loeffen (2013).

White Fragility. Why it is so hard for white people to talk about racism, Robin DiAngelo. (2018)

Why I'm No Longer Talking to White People About Race, Reni Eddo-Lodge (2018).

Witte Onschuld, Gloria Wekker (2016).

Wij slaven van Suriname, Anton de Kom (1934).

Hulp nodig op school?

Nederland Wordt Beter gaat voor een toekomst zonder racisme en uitsluiting. De stichting helpt scholen met educatie over het koloniale- en slavernijverleden en biedt gastlessen aan in de klas. Je kunt via de [website](#) meer informatie vinden en contact opnemen.

nederland wordt beter.

HUMANISTISCH VERBOND

Het Humanistisch Verbond is de enige onafhankelijke organisatie die staat voor een vrije en humane samenleving. We komen in actie als keuzes over leven, liefde en dood in gevaar komen. Dankzij onze leden en donateurs is dit werk mogelijk. Sluit je ook aan bij de groeiende humanistische beweging!

Kijk op www.humanistischverbond.nl

Wilt u meer humanistische opvoedtips? Meldt u zich dan aan voor de maandelijkse nieuwsbrief *De Kinderwijzer* [via deze link](#).

Bronnen

AFKOMST IS OOK IN NEDERLAND OP VELE MOMENTEN EEN BESLISSENDE FACTOR. In: Volkskrant 5 juni 2020 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/afkomst-is-ook-in-nederland-op-vele-momenten-een-beslissende-factor~bc5aa25a/>

AMNESTY INTERNATIONAL, <https://www.amnesty.nl/>, geraadpleegd op 22 september 2020.

ANNE FRANK STICHTING, <https://www.annefrank.org/nl/>, geraadpleegd op 5 oktober 2020.

DISCRIMINATIECIJFERS IN 2019, <https://discriminatie.nl/files/2020-04/Discriminatiecijfers%20in%202019.pdf>, geraadpleegd op 8 oktober 2020.

EDUCULTURE, <https://www.educulture.store/about>, geraadpleegd op 2 oktober 2020.

EEN SPOEDCURSUS ANTIRACISTISCH OPVOEDEN: KLEURENBLINDHEID WERKT NIET, <https://www.parool.nl/ps/een-spoedcursus-antiracistisch-opvoeden-kleurenblindheid-werkt-niet~b5c2ff18/>, geraadpleegd op 1 oktober 2020.

'ER IS MAAR ÉÉN RAS, HET MENSELIJK RAS.' Op: NPO Radio1. <https://www.nporadio1.nl/achtergrond/24866-cynthia-mcleod-er-is-maar-een-ras-het-menselijk-ras>

IMPLICIETE ASSOCIATIE TEST, <https://implicit.harvard.edu/implicit/netherlands/takeatest.html>, geraadpleegd op 5 oktober 2020.

LEERDOMEINEN VAN NEGATIEVE IDEEËN OVER ETNISCH-CULTURELE GROEPEN, <https://www.annefrank.org/nl/downloads/imagevault/1pwjrQInysTIOUKYknle.pdf>, geraadpleegd op, 8 oktober 2020.

MENSELIJK RAS - Wikipedia https://nl.wikipedia.org/wiki/Menselijk_ras, geraadpleegd op 12 oktober 2020.

NIEUW WIJ, <https://www.nieuwwij.nl/>, geraadpleegd op 1 oktober.

ONDERHUIDS, <https://www.onderhuids.nl/test-jezelf/>, geraadpleegd op 5 oktober 2020.

RACISME OP SCHOOL. PAS ALS IEMAND ME SLAAF NOEMT GAAT HET TE VER. In: Parool, 29 december 2018. <https://www.parool.nl/nieuws/racisme-op-school-pas-als-iemand-me-slaaf-noemt-gaat-het-te-ver~b7168aa9/>

SLOW FACTORY FOUNDATION, <https://slowfactory.foundation/>, geraadpleegd op 25 september 2020.

SOCIAAL CULTUREEL PLANBUREAU, ERVAREN DISCRIMINATIE IN NEDERLAND I (2014) EN II (2020).

UIT DE KLAS, <https://www.uitdeklas.nl/>, geraadpleegd op 5 oktober 2020.

WELKE ROL SPEELDEN NEDERLANDERS IN DE SLAVERNIJ? <https://npofocus.nl/artikel/7570/welke-rol-speelde-nederland-in-de-slaavernij>, geraadpleegd op 12 oktober 2020.

WIT IS OOK EEN KLEUR, <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/kijk/2doc-overzicht/2016/wit-is-ook-een-kleur.html>, geraadpleegd op 8 oktober.

WOORDEN DOEN ERTOE, https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-06/WordsMatter_Nederlands.PDF, geraadpleegd op 1 oktober 2020.

www.humanistischverbond.nl